

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 821.161.2343:17.023.34

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.1-3/18>

Жижченко Л. Б.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

БАГАТСТВО ТА БІДНІСТЬ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ: СЮЖЕТИ, ПРОБЛЕМАТИКА, ОБРАЗИ

Стаття присвячена аналізу духовно-етичної проблематики багатства і бідності у фольклорній казковій прозі, особливостям інтерпретації проблемно-тематичної площини багатство / бідність у світлі ментальних особливостей українців. Під час аналізу казок «Щастя одного бідняка», «Два брати», «Убогий і багатий», «Багатство і Щастя», «Багатство», «Про щастя» доведено, що в українських народних казках можна простежити модель сприйняття образів бідної та багатой людини етнічною спільнотою. Чарівні та соціально-побутові казки демонструють різні словесно-художні підходи до втілення образів багатія та бідняка і до вираження метальних настанов українського народу щодо природи і цінності багатства. У чарівних казках про збагачення бідняка людина проходить через випробування фізичних, розумових і моральних якостей. Якщо ініціація відбувається успішно, то герой здобуває право на володіння багатством. У побутових казках збагачення обумовлено щасливим випадком. Персонажі соціально-побутових казок, які стали власниками певних статків, наділені високою моральністю дій і вчинків, які постають із християнських чеснот. Зміст українських народних казок засвідчує, що матеріальне багатство не є визначальною цінністю українського менталітету, а бідність – не найгірше зло. Уявлення українського народу про багатство, зафіксовані в казках, тяжіють до розширення цього поняття за допомогою таких духовних складових, як спокій, здоров'я, рівновага, милосердя, щастя, любов. Перспективою подальшого дослідження теми є доповнення корпусу текстів аналізованих казок і включення до сфери наукових пошуків творів української неказкової фольклорної прози.

Ключові слова: категорії багатства / бідності, патерн, чарівна казка, соціально-побутова казка, сюжет, ініціація, трикстер.

Постановка проблеми. Багатство і бідність є невід'ємними складовими образу світу економічних відносин, що зазнає еволюційних змін упродовж усього людського життя. На його становлення здійснюють вплив різноманітні джерела соціокультурної інформації, такі як художня словесність і фольклор. Фольклорна словесно-художня інформація утворює систему кодів – патернів, які виконують когнітивно-узагальнюючу та психологічно-регулятивну функції в площині адаптації людської свідомості до соціально-економічних реалій. Як слушно зазначає І. Грищенко, «маючи в арсеналі сформовані моделі структурованої фольклорної інформації, користувачі мають можливість краще, швидше пристосовуватися до життя, витратити менше часу для адаптації у тій чи тій ситуації, у прийнятті важливого рішення, ідентифікації процесу, який відбувається» [1, с. 272].

Отже, наукове осмислення категорій «багатство» й «бідність» у фольклорному контексті має важливе значення для виконання практичних завдань гуманізації суспільства та удосконалення критеріїв якості життя індивіда.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема багатства і бідності у творах українського фольклору потребує комплексного дослідження. На матеріалі пареміологічних одиниць слов'янських мов було здійснено лінгвокультурологічний аналіз концептів «багатство – бідність» (І. Патен, Г. Малиновська, З. Коцюба). Афористичний характер і притчевий потенціал текстів паремій найчастіше є об'єктом дослідження мовознавців. Поодинокі розвідки, присвячені власне фольклорним аспектам аналізу пісенно-поетичних і прозових народних творів, не вичерпують усього комплексу нерозглянутих

питань. Так, наприклад, розвідка Я. Гарасима «Соціоекономічна опозиція «багатий / бідний» і морально-етичні імперативи етносу (на матеріалі українських та польських пісень XIX століття)» присвячена дослідженню корпусу пісенних текстів, обмежених певними хронологічними рамками. У монографії Л. Мушкетик «Персонажі української народної казки» авторка зазначає, що «характерною для казок є опозиція бідний / багатий, кожному члену цього протиставлення приписується постійна позитивна чи негативна оцінка (часто етичного плану)» [3, с. 283]. Проте проблемно-тематична площина «багатство / бідність» у фольклорній прозі, зокрема в казці, ще залишається недостатньо дослідженою.

Мета нашої статті – розглянути проблему багатства / бідності в світлі української ментальності на матеріалі казкової прози. **Завдання:** 1) визначити словесно-художні моделі образів бідної та багатішої людини в українській народній казці; 2) дослідити особливості сприймання українською етнічною спільнотою явищ проблемно-тематичної площини багатство / бідність; 3) проаналізувати ідейно-змістове наповнення категорій «багатство» і «бідність» в українському казковому фольклорі.

Виклад основного матеріалу. Питання бідності та багатства завжди були актуальними в контексті становлення і розвитку світової культури. Розуміння природи будь-якого явища, зокрема опозиції «багатство – бідність», і формування відповідного ставлення до нього, відбувається через розуміння етнічного менталітету. Як справедливо зазначив А. Юревич, «до ядерної частини менталітету слід включити і ментальні репрезентації всіх основних елементів національної культури – від народних казок до найбільш значущих для народу літературних творів...» [4]. Фольклорна казка відбиває погляди певного етносу на природу, буття соціуму і життя людини. Зберігаючи ознаки національної ідентичності, казки відтворюють традиції та звичаї певної культури, особливості психології певного народу. Отже, «індивідуальні уявлення... про казкових бідняків та багатіїв будуть нести в собі відображені елементи національної культури, ставлення... народу до цих категорій людей» [2, с. 47]. І в чарівних, і в соціально-побутових українських народних казках можна простежити модель сприймання образів бідної та багатішої людини етнічною спільнотою.

Цікавим прикладом є чарівна казка «Щастя одного бідняка», у якій народна уява створила образ людини, яка пізнає гіркоту бідності, долає

важкі випробування, здобуває багатство і владу, залишаючись доброю й людиною. З перших рядків казкової розповіді соціальні маркери окреслюють статус героя – бідний сирота. Не тільки відсутність хоча б мінімальних стартових можливостей, які має кожна дитина за наявності обох батьків, не тільки екзистенційна самотність, але й сам факт фізичного існування був під загрозою: мачуха морила хлопця голодом, бо, «як видно, хоче із світу звести» [5, с. 235]. Сюжетно-композиційною зав'язкою казки є діалог з чарівним помічником – бичком, якого випасав сирітка. З'ясувалося, що бичок може врятувати дитину від голоду. Задоволення елементарних фізичних потреб (угамування голоду) є першою сходинкою на довгому шляху до подолання життєвих перешкод. Наступний етап – зустріч зі смертельною небезпекою, яка закінчується для хлопця перемогою. Тут йому також допомагає чарівна тварина (битва вже зміцнілого бика з мідним, срібним та золотим биками). У такий спосіб відбувається ініціація героя, що завершується прощанням із чарівним помічником і початком його входження в доросле життя.

Довгий шлях хлопця-сироти до життєвого успіху обумовлений не тільки підказками-настановами бичка-помічника та наявністю чарівних речей, а також його особистою вдачею, властивостями характеру, які допомагають вижити у світі непростих стосунків. Природна доброта в фіналі також винагороджується. Коли хлопець розпрощався з бичком, то потрапив на службу до царя і доглядав його сад. Парубка покохала молодша царська донька і, незважаючи на невдоволення батьків, вийшла заміж за царського слугу. Відтоді для героя розпочалися справжні життєві випробування. Старших доньок із чоловіками-принцями цар оселив у палаці, а молодшу із садівником – у свинарнику; старших принців цар запросив на полювання, а зятя-садівника допускати до участі в родинному дозвіллі не хотів, і тільки на прохання молодшої доньки неохоче погодився дати йому іржаву рушницю. Але неприязнь царя і зневага та хитрість старших зятів не стали колишньому сироті на заваді до щастя, а навпаки допомогли довести свою вправність, розум і кмітливість. Спритний бідняк зумів навіть поставити кожному принцові тавро на спину, бо його швагери не тільки втратили розум і пильність, але й почуття власної гідності.

Кульмінаційний момент казки – прозріння царя щодо істинного ества свого молодшого зятя і жорстоке покарання бездарних, брехли-

вих та безвідповідальних принців, які виявилися неспроможними цінувати царські дарунки і царську милість. *Happy End* у розв'язці є цілковито закономірним: «А молодший зять-садівник дістав усе царство. Він жив собі щасливо, у любові з молодшою царівною, та й дуже любив усіх простих людей» [5, с. 245].

Безперечно, володар царства – людина багата. Примітно те, що в народній уяві багатство не розглядається безвідносно до його власника як носія певних моральних чеснот. Позитивної конотації образ багатства набуває тоді, коли блага отримує достойна людина, що може змінювати соціальний статус, рід занять, спосіб життя, але порядність для неї завжди є величиною постійною. Герой казки був сиріткою-пастушком, садівником, царським зятем, відважним воїном і врешті-решт царем. На його шляху поставали не тільки важкі випробування, але й спокуси. Чарівний ріг бичка, що асоціюється із міфічним рогом достатку, давав можливість власнику тварини завжди бути ситим. Але хлопець не став звичайним споживачем. На відміну від чоловіків старших принцес, яких і згубила споживачка психологія, він обрав шлях розвитку і пройшов його з гідністю. Щоб вижити у складних життєвих ситуаціях і довести своє право на кохання і щастя, бідна людина, якою від народження і був герой казки, мусить продемонструвати неабиякий розум, що диктує логічні раціональні вчинки, сміливість, активність, підприємливість і, звичайно, щирість і доброту. Важкі обставини, перепони, життєві труднощі для бідняка є необхідною умовою розвитку казкового сюжету, розгортання якого демонструє становлення характеру героя, зміцнення його внутрішнього стрижня і здобуття не тільки матеріальних, але й духовних багатств. Якщо відбувається таке гармонійне поєднання матеріального і духовного, то можна сказати, що казка є втіленням народного ідеалу життя, до якого треба прагнути. Перш ніж стати добрим царем, герой казки «Щастя одного бідняка» навчився бути вдячним і смиренним та зберігати почуття власної гідності, уникаючи гордині. Отже, тема багатства і бідності та художнє осмислення образів багатіїв і бідняків в українській народній казці нерозривно пов'язані з християнськими цінностями.

Мотиви жертвності, винагороди за чесноти і покарання за порушення християнських заповідей покладено в основу розвитку сюжету соціально-побутової казки «Два брати». Зав'язка твору побудована на протиставному паралелізмі за традиційним принципом характеристики бід-

ного і багатого родичів: «Було собі два брати: один був дуже багатий, другий – бідний... У багатого що день божий музики грають та веселяться, а в бідного і світла немає в каганці. У багатого ж...один син, а в бідного аж четверо, а всіх же то треба нагодувати і напоїть... У багатого і наймити, і наймички – усіх хлібом годує, а бідного брата і молотить до себе не пускає» [6, с. 312]. Оскільки багатий брат відмовляв бідному не тільки в допомозі, а й у заробітках, той залишив голодних дітей та жінку і пішов на пошуки роботи до міста. Але заробивши двадцять п'ять карбованців, бідний брат усі гроші витратив на порятунок парубка-волоцюги, який не сплатив подушне й утік. Коли бідолагу спіймали, то виставили на продаж з умовою: якщо хтось його викупить, тому він гроші за рік і відробить. «Злодій стоїть, понурившись, та і каже: – Возьміть мене, люди добрі, хто в бога вірує, а я тому одроблю його гроші. Бідняку стало жалко парубка» [6, с. 314]. Бідний чоловік і не розраховував на подяку. Він знав, що прийдуть вони з викупленим парубком до порожньої хати, де чекає хліба голодна сім'я. Але схильність до співчуття і милосердя, природне прагнення виконувати Божі заповіді та щира надія на Бога, притаманні як бідній людині, так і колишньому волоцюзі, допомогли одному вчинити добро на Славу Божу, а другому – виявити глибоке почуття вдячності. Як показано в казці, багатій виявляється далеким від Слова Божого і щоразу порушує Закон Божий, за що врешті-решт і отримує покарання.

Парубок-волоцюга – персонаж-трикстер. Його поява у казці є закономірним явищем, тому що трикстер краще, ніж будь-хто, може змінити усталений порядок, наслідком чого є встановлення втраченої справедливості. Хлопець швидко довів своєму благодійникові, що буде не зайвим ротом, а вправним помічником. У хаті бідняка з'явилася їжа, необхідні в господарстві речі, віз і худоба на подвір'ї. Справи потроху пішли вгору. Це не давало спокою багатому братові. Почуття заздрості затьмарило багатієві розум і повело його шляхом розорення. Щоб дізнатися, звідки у колишнього бідного родича статки, він погодився на пропозицію тещі й замкнув її у великій скрині аби вона підслухала розмови у хаті бідняка. Багатій попросив родича, щоб той потримав день скриню у себе в хаті, аби не побачили судді, що нібито мають прийти до багатой оселі й описати худобу. Бідний брат здивувався, але погодився. Парубок відразу здогадався про брехню та злі наміри багатія. Вночі, коли всі спали, відімкнув скриню, побачив бабу й ошелешив її мако-

гоном по голові так, що стара померла. У скрині була макітра з варениками. Хлопець узяв вареник і встромив теці багатія в рот, аби подумали, що вона подавилася, та й замкнув скриню. Сім'я багатія і не здогадалася про справжню причину смерті баби Параски. Коли її поховали, почалося найцікавіше. Парубок, коли раніше дізнався, що багатий брат усіляко кривдив його бідного благодійника, вирішив покарати багатія і, як було зазначено раніше, встановити справедливість. Тричі витягав він із домовини тещу багатія і приносив її до засіки з пшеницею, до комори з одежею, до погребя з грошима, що належали багатієві, та «інсценував» безладдя, яке нібито чинила небіжчиця. Жадібність і хитрість негативно вплинули на розум багатого брата. Він втратив почуття реальності й став об'єктом маніпуляції. Вважаючи, що «розкидані» бабою Параскою пшениця, одяг і гроші непридатні для використання, він дозволив усе забрати бідному братові, на що спритний парубок і розраховував. У казці «Два брати» маємо очікуваний з погляду на торжество моралі і справедливості фінал: «Став бідний брат хазяйнувати. Купив волів. Купив корову. Купив пару коней добрих. Купив земельки: та як пішов хліб родить, то за рік так піднявся, що на все село багатцем став. А багатому брату пішло все вниз та вниз... Через два роки дожився до того, що осталася тільки одна хата» [6, с. 322–323].

Так сталося не тільки завдяки шляхетному вчинку й доброті бідняка та вдячності й кмітливості парубка. Фольклорні казкові сюжети містять уявлення про можливість володіння багатством тільки за умови внутрішньої стриманості людини і врівноваженого ставлення до життя. Коли в казці «Два брати» колишній волоцюга забезпечив усім необхідним бідняка і його сім'ю, то спитав, чи вистачить того добра. Чоловік відповів, що вистачить і по-доброму розпрощався з парубком, який став йому добрим помічником. Якщо баланс порушується, то наслідки можуть бути трагічними. У казці «Убогий і багатий» бідний і багатий брати не були в таких напружених стосунках, як у казці «Два брати». Подібно до Алі Баби із східної казки, молодший брат знайшов зачаровану хату гайдамаків, підслухав чарівні слова і взяв собі трохи захованих там скарбів. Він розповів про свою знахідку старшому багатому братові й попередив, щоб той без нього сам не йшов до лісу шукати цю хату. Багатий не витерпів, не дочекався брата, опинився в руках гайдамаків і знайшов наглу смерть. Порушення рівноваги може виявлятися і в іншій формі. Казка «Гроші не дають спати» висвітлює труд-

нощі внутрішнього життя людини, яка всі свої духовні сили спрямувала на роздуми про гроші та страх втратити їх на відміну від сусідів, яким бідність не заважала бути життєрадісними і щасливими. Це означає, що гроші, майно, матеріальне багатство не є запорукою благополуччя.

Ціннісне наповнення поняття багатства свідчить про те, що воно посідає далеко не перші місця в аксіологічній ієрархії українського менталітету. Так, наприклад, у казці «Багатство і Щастя» бідний герой зустрівся із Багатством і Щастям, що з'явилися перед ним у людській подобі. Скільки багатство не давало йому грошей, він все одно залишався злиднем. Коли ж Щастя дало йому лише один крейцар, він не тільки розбагатів, але й змінив соціальний статус – став паном. Про це і говорить герой у фіналі казки, засвідчуючи пріоритетну позицію особистої вдачі, успіху, щасливого випадку щодо багатства, вираженого в матеріальному еквіваленті. Зміст казки «Багатство» свідчить про те, що уявлення про багатство можна розглядати не тільки в матеріальній площині. Коли ледар звернувся до мудреця з питанням, чому він такий бідний, то розумний чоловік довів, що насправді ледар не бідний, а багатий, бо має здоров'я – найбільше багатство кожної людини, бо воно дає можливість працювати і заробляти на життя не тільки собі, але й своїй родині. З того часу ледар почав працювати і забув про бідність. Казка «Про щастя» розкриває сутність істинного багатства – це можливість людини бути вільною і давати раду своєму життю, мати здорових і щасливих нащадків, відчувати любов з боку інших, передусім, своїх дітей і примножувати почуття любові у всьому світі.

Висновки та пропозиції. Проблема місця і ролі багатства та бідності в житті людини часто знаходить висвітлення в українській фольклорній казковій прозі. Чарівні та побутові казки демонструють різні словесно-художні підходи до втілення образів багатія й бідняка і до вираження металічних настанов українського народу щодо природи і цінності багатства. В усіх типах казок утверджується думка, що бідність не є нормою життя, але й не може вважатися стабільним критичним станом, який не підлягає змінам на краще, а ось багатство може бути маркованим як благо або як зло у залежності від внутрішніх настанов людини. Усі герої казок зазнають негативних (найчастіше багатії) або позитивних змін у характері та в житті (як правило, бідняки). У чарівних казках про багатства людина проходить через випробування фізичних, розумових і моральних якостей. Якщо

ініціація відбувається успішно, то герой здобуває право на володіння багатством. У побутових казках ситуація доступу до матеріальних благ характеризується високою мірою випадковості. До позитивних рис персонажів соціально-побутових казок, які стали власниками певних статків, належить висока моральність дій і вчинків, що зорієнтовані на християнські цінності. Зміст українських народних казок свідчить про те, що матеріальне багатство не є визначальною цін-

ністю у площині українського менталітету, а бідність – не найгірше зло. Уявлення українського народу про багатство, зафіксовані в казках, тягнуть до розширення цього поняття за допомогою таких духовних складових, як спокій, здоров'я, рівновага, милосердя, щастя, любов. Перспективою подальшого дослідження теми є доповнення корпусу текстів аналізованих казок і включення до сфери наукових пошуків творів української неказкової фольклорної прози.

Список літератури:

1. Грищенко І. В. Дефініція патерну в аспекті фольклористики. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філологічні науки. 2011. № 6 (217) березень. Ч. 1. С. 268–274.
2. Журавлев А. Л., Дробышева Т. В. Представления о бедном и богатом человеке как феномен экономического сознания формирующейся личности. Психологический журнал. 2011. Том 32. № 5. С. 46–68.
3. Мушкетик Л. Г. Персонажі української народної казки : монографія. Київ, 2014. 360 с.
4. Юрєвич А. В. Структурные элементы национального менталитета. Психологические исследования. 2013. Т. 6. № 29. С. 12. URL: <http://psystudy.ru> (дата звернення: 03.04.2013).
5. Українські народні казки. Київ, 1991. 367 с.
6. Українські народні казки, легенди, анекдоти. Київ, 1989. 432 с.

Zhyzhchenko L. B. WEALTH AND POVERTY IN UKRAINIAN FOLK TALES: STORIES, PROBLEMS, IMAGES

The article is devoted to the analysis of spiritual and ethical issues of wealth and poverty in folk tale prose, features of interpretation of the problem-thematic plane wealth / poverty based on the Ukrainian mentality and the specifics of verbal and artistic embodiment of images of rich and poor in Ukrainian folk tales. In the process of analyzing the fairy tales "Happiness of one poor man", "Two brothers", "Poor and rich", "Wealth and Happiness", "Wealth", "About happiness" it was proved that in Ukrainian folk tales can be traced a fairly clear model of perception of images of the poor and a rich ethnic community. Charming and social tales demonstrate different verbal and artistic approaches to the embodiment of the images of the rich and the poor and to the expression of metallic guidelines of the Ukrainian people about the nature and value of wealth. In fairy tales about gaining wealth and losing the status of the poor, according to the law of the genre, a person goes through a test of physical, mental and moral qualities. If the initiation is successful, the hero acquires the right to own wealth. In domestic fairy tales, the situation of access to material goods is characterized by a high degree of randomness. Among the positive features of the characters of social and domestic fairy tales, who became the owners of certain wealth, is the high morality of actions and deeds focused on Christian virtues. The content of Ukrainian folk tales shows that material wealth is not a defining value of the Ukrainian mentality, and poverty is not the worst evil. The ideas of the Ukrainian people about wealth, recorded in fairy tales, tend to expand this concept with the help of such spiritual components as peace, health, balance, mercy, happiness, love. The prospect of further research on the topic is to supplement the body of texts of the analyzed fairy tales and to include in the field of scientific research works of Ukrainian non-fairy tale folk prose.

Key words: categories of wealth / poverty, pattern, fairy tale, social fairy tale, plot, initiation, trickster.